

ВІДГУК

офіційного опонента доктора юридичних наук, професора

Луцького Романа Петровича

на дисертацію Сеїтаблаєва Ельдара Раїдовича на тему

«Правосвідомість кримськотатарського народу: особливості формування та розвитку», подану на здобуття наукового ступеня доктора філософії в галузі знань 08 «Право» за спеціальністю 081 «Право»

Актуальність теми дисертаційного дослідження. Незважаючи на тривалу історію становлення та розвитку правових норм, спрямованих на гарантування прав корінних народів і національних меншин, їх реальне практичне значення та ефективність можуть бути забезпечені лише за умов функціонування демократичних інститутів правової держави. Саме правова держава, побудована на принципах свободи, рівності, справедливості, гуманізму, верховенства права та поваги до людської гідності, створює необхідні передумови для повноцінної реалізації прав осіб і спільнот, які належать до корінних народів. Особливої актуальності це набуває щодо кримських татар – корінного народу України, історичний розвиток якого супроводжувався складними суспільно-політичними процесами, депортацією, дискримінаційними практиками, обмеженням колективних та індивідуальних прав, а також тривалим процесом відновлення історичної справедливості.

У цьому контексті правосвідомість кримськотатарського народу формувалася під впливом не лише загальних правових і соціальних чинників, а й специфічного історичного досвіду боротьби за збереження національної ідентичності, культурної самобутності, мови, релігійних традицій, права на повернення та участь у суспільно-політичному житті України. Саме тому дослідження особливостей формування та розвитку правосвідомості кримських татар на сучасному етапі розвитку національної правової системи має важливе теоретико-прикладне значення. Воно дає змогу глибше осмислити закономірності взаємодії традиційних соціальних норм, звичаїв, ціннісних орієнтирів кримськотатарського народу з державно-правовими

інститутами України, а також визначити ступінь інтегрованості корінних народів у загальний простір українського державотворення.

Водночас аналіз цієї проблематики дозволяє оцінити рівень соціальної згуртованості українського суспільства, ефективність наявних правових механізмів захисту прав корінних народів, а також виявити напрями подальшого вдосконалення національного законодавства. Йдеться, зокрема, про необхідність належного врахування прав та інтересів кримськотатарського народу у сферах культурної автономії, освіти, мови, представництва, збереження історичної пам'яті, захисту традиційних інституцій і забезпечення реальної участі у процесах ухвалення державно-правових рішень.

Особливої значущості зазначена проблематика набуває в умовах сучасних викликів, що постали перед Україною. Повномасштабна російсько-українська війна, окупація Автономної Республіки Крим, порушення міжнародного правопорядку, системні утиски прав людини на тимчасово окупованих територіях та цілеспрямована політика російської федерації щодо витіснення української і кримськотатарської ідентичності суттєво загострили питання захисту прав кримських татар як корінного народу України. У таких умовах особливої ваги набувають питання реалізації їхніх колективних та індивідуальних прав, збереження культурної спадщини, мови, релігійної свободи, історичної пам'яті, а також гарантування права на самобутній розвиток у межах української правової системи.

Дослідження цих процесів у кризових реаліях воєнного часу дає можливість не лише виявити недоліки правового регулювання етнонаціональних відносин, а й визначити роль правосвідомості як важливого чинника соціальної стійкості, консолідації суспільства та протидії асиміляційним і репресивним практикам держави-агресора. Правосвідомість кримськотатарського народу в цьому аспекті виступає не лише формою сприйняття права, а й засобом збереження національної ідентичності, правової пам'яті, історичної суб'єктності та здатності до самоорганізації в умовах зовнішніх загроз.

Вивчення особливостей формування та розвитку правосвідомості кримськотатарського народу становить значний науковий і практичний інтерес. Воно дає змогу розкрити взаємозв'язок історико-культурного досвіду цього народу із сучасною правовою системою України, виявити механізми адаптації етнічної ідентичності до умов демократичної правової держави, а також визначити шляхи посилення правового захисту корінних народів. У ширшому вимірі таке дослідження сприяє поглибленню розуміння ролі права у забезпеченні міжетнічної злагоди, соціальної інтеграції, розвитку правової культури та утвердження України як демократичної, правової й соціально відповідальної держави, здатної гарантувати права не лише окремої особи, а й самотніх національних спільнот.

Новизна наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації. Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що дисертація є одним із перших в Україні комплексних загальнотеоретичних досліджень, присвячених особливостям формування та розвитку правосвідомості кримськотатарського народу як одного з корінних народів України в контексті становлення й розвитку сучасної правової системи нашої держави.

У межах дослідження вперше концептуалізовано поняття «правосвідомість кримськотатарського народу», яке запропоновано розуміти як систему правових уявлень, знань, переконань, почуттів, оцінок та інших інтелектуально-психологічних характеристик кримських татар як корінного народу України. Така правосвідомість історично формувалася та розвивалася під впливом культурних чинників, суспільно-політичних процесів, трагічних історичних подій, досвіду обмеження прав і свобод, боротьби за повернення, самовизначення та збереження національної самотності. Її зміст характеризується виразною етнокультурною спрямованістю, підвищеною увагою до забезпечення колективних прав, культурної автономії, історичної пам'яті та участі кримськотатарського народу в демократичному розвитку України.

Також уперше встановлено, що правосвідомість кримськотатарського

4
народу є важливим чинником формування та реалізації правотворчої політики України, утвердження законності й правопорядку в українському суспільстві. Її значення особливо посилюється в умовах сучасного політико-правового розвитку держави, повномасштабної війни росії проти України, тимчасової окупації частини української території, анексії Криму та безпрецедентної кризи міжнародного правопорядку. У цьому контексті врахування правових потреб, інтересів і ціннісних орієнтирів кримськотатарського народу є необхідною умовою формування справедливої, інклюзивної та демократичної державної політики.

У роботі обґрунтовано необхідність забезпечення з боку держави пропорційного та справедливого задоволення потреб усіх корінних народів, національних меншин та етнічних груп, які проживають на території України. Такий підхід має важливе значення для утвердження високого рівня індивідуальної та колективної правосвідомості поліетнічного українського суспільства, його внутрішньої інтеграції, соціальної консолідації та зміцнення довіри до держави і права.

Окремо встановлено фундаментальний взаємозв'язок між сучасним станом правосвідомості кримських татар та реалізацією їхніх прав як корінного народу України. Доведено, що ефективне забезпечення гарантованих прав кримськотатарського народу є важливою передумовою підвищення рівня його правосвідомості, розвитку правової активності, зміцнення довіри до державних інститутів, а також подолання деформацій правосвідомості, спричинених трагічними історичними подіями, депортацією, дискримінацією та тривалим обмеженням прав і свобод.

Удосконалено наукові уявлення про взаємозв'язок і взаємодію правової ідеології та правової психології як структурних елементів правосвідомості. Правову ідеологію розглянуто як більш глибокий і раціонально осмислений рівень правосвідомості, на якому відбувається цілеспрямоване інтелектуально-вольове пізнання правової дійсності, формування правових ідей, принципів, переконань та оцінок. Натомість правова психологія відображає переважно буденне, емоційно-чуттєве сприйняття державно-

правових явищ, яке водночас може виступати основою для їх подальшого ідеологічного осмислення. При цьому обґрунтовано і зворотний вплив правової ідеології на правову психологію, оскільки поглиблене пізнання державно-правової дійсності здатне змінювати психологічне ставлення особи чи спільноти до права, держави, законності та справедливості.

Подальшого уточнення набули положення щодо ролі етнічного чинника у формуванні правосвідомості. Доведено, що специфіка правосвідомості конкретного народу залежить від умов його історичного розвитку, соціального й економічного становища, форм влади, характеру взаємодії з державою, культурних традицій, релігійних уявлень, колективної пам'яті та досвіду реалізації або порушення прав. Саме ці чинники впливають на особливості розуміння права, справедливості, свободи, рівності, відповідальності та інших пов'язаних із правом явищ соціальної дійсності.

Удосконалено також перспективні напрями підвищення рівня правосвідомості громадян на індивідуальному та колективному рівнях. До таких напрямів віднесено морально-правове виховання, якісну соціогуманітарну освіту, поширення знань про права людини та механізми їх захисту, проведення спеціальних психологічних, освітніх і правопросвітницьких тренінгів, спрямованих на розвиток критичного мислення, протидію інформаційним маніпуляціям, фейкам і правовому нігілізму. Важливе значення у цьому процесі має також використання соціальних медіа для утвердження й поширення морально-правових цінностей, ідей людяності, взаємоповаги, патріотизму, соціальної відповідальності та міжетнічної солідарності.

Набули подальшого розвитку змістовні аспекти правосвідомості як особливої сфери індивідуальної та колективної свідомості, що перебуває у взаємозв'язку з іншими її складовими та забезпечує розуміння, пояснення, обґрунтування й оцінку правових явищ і процесів. Правосвідомість розглянуто як систему правових ідей, теорій, концепцій, поглядів, переконань, почуттів і настроїв, які формуються в певних історичних,

соціальних, культурних та політико-правових умовах і впливають на цілі, форми, способи та результати юридично значущої поведінки або діяльності індивідів і соціальних спільнот.

Подальшого розвитку набули пропозиції щодо формування інклюзивної правотворчої політики в Україні. Така політика повинна передбачати не лише формальне визнання і захист прав корінних народів України, а й створення реальних правових, організаційних, освітніх, культурних та інформаційних умов для забезпечення рівності, справедливості, недискримінації та культурного різноманіття української держави.

Розвинено положення про те, що правосвідомість кримських татар, ґрунтуючись на їхньому унікальному історичному досвіді, культурній ідентичності та боротьбі за відновлення порушених прав і законних інтересів, справляє істотний вплив на процеси адаптації та інтеграції кримськотатарського народу в українську державність. Вона виступає не лише важливим індикатором рівня його правової захищеності, а й ефективним інструментом формування законодавчих ініціатив, державних програм і правозахисних механізмів, що відображають інтереси та потреби кримськотатарського населення.

Крім того, подальшого розвитку набули положення щодо особливостей формування сучасної правосвідомості в умовах стрімкого поширення інформаційно-комунікаційних технологій. Обґрунтовано, що широка доступність правової інформації, зокрема щодо механізмів захисту прав і законних інтересів громадян, сама по собі не гарантує автоматичного зростання рівня законності, правопорядку, правової культури, соціальної консолідації та солідарності. Необхідною умовою реального підвищення рівня правосвідомості є здатність особи й суспільства критично осмислювати інформацію, протидіяти маніпуляціям, застосовувати правові знання на практиці та формувати довіру до права, держави й правових інститутів.

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає у комплексному теоретико-правовому осмисленні правосвідомості кримськотатарського

народу як складного соціально-правового феномену, що поєднує історико-культурний, етноправовий, психологічний, ідеологічний та державно-правовий виміри, а також має важливе значення для розвитку правової системи України, зміцнення правової культури поліетнічного суспільства та забезпечення прав корінних народів.

Повнота викладення наукових результатів в опублікованих працях здобувача. Основні теоретичні положення, висновки та практичні результати дисертаційного дослідження пройшли належну апробацію та знайшли відображення у наукових публікаціях автора. Зокрема, результати дослідження опубліковано у 5 наукових статтях у фахових виданнях України з юридичних наук, включених до категорії «Б», що засвідчує їх відповідність вимогам до оприлюднення результатів дисертаційних досліджень.

Крім того, окремі положення дисертації були представлені на міжнародних науково-практичних конференціях та опубліковані у тезах 6 доповідей. У межах цих виступів здійснено апробацію ключових ідей дослідження, зокрема щодо особливостей формування та розвитку правосвідомості кримськотатарського народу, її зв'язку з правами корінних народів України, а також значення цієї проблематики для розвитку сучасної національної правової системи.

Зазначені публікації підтверджують наукову обґрунтованість отриманих результатів, їх апробацію у фаховому науковому середовищі та можливість подальшого використання сформульованих висновків у теоретико-правових дослідженнях, правотворчій діяльності, освітньому процесі та практиці забезпечення прав корінних народів України.

Анотація оформлена згідно з чинними вимогами, у розширеній формі повністю розкриває основні положення дисертаційної роботи та не містить інформації, яка відсутня в роботі.

Дисертантом опрацьовано достатню кількість наукових праць українських та зарубіжних учених (224 джерела), що свідчить про високий рівень обізнаності автора у питаннях, досліджених у науковій роботі.

Дискусійні положення дисертаційної роботи. Позитивно оцінюючи

зміст дисертації в цілому, вважаємо за необхідне звернути увагу здобувача на деякі положення, які, на наше переконання, потребують уточнення чи додаткової аргументації:

1. У дисертаційному дослідженні доцільно було б чіткіше розмежувати поняття «правосвідомість кримськотатарського народу», «правова культура кримськотатарського народу» та «етноправова ідентичність». У висновках ці категорії подекуди взаємопов'язуються настільки тісно, що виникає потреба в додатковому уточненні їх змісту, співвідношення та функціонального призначення в межах загальнотеоретичного аналізу.

2. Потребує додаткового обґрунтування теза про відмінність правосвідомості кримськотатарського народу від правосвідомості українського народу. Зокрема, доцільно було б конкретизувати критерії такого порівняння, щоб уникнути надмірного узагальнення та показати, у чому саме полягає специфіка кримськотатарської правосвідомості – у ціннісних орієнтирах, історичному досвіді, ставленні до колективних прав, традиційних норм чи формах правової активності.

3. Дискусійним видається положення про те, що традиційні колективістські установки кримськотатарського народу можуть гальмувати адаптацію до сучасних правових норм. Такий висновок потребує обережнішого формулювання та ширшого аргументування, оскільки традиційні соціальні норми можуть виступати не лише стримувальним чинником, а й важливим ресурсом правової самоорганізації, солідарності та збереження ідентичності корінного народу.

4. У роботі варто було б посилити емпіричну основу дослідження, оскільки висновки про високий рівень правової поінформованості, активну громадянську позицію кримських татар та їхню участь у правотворчих процесах потребують підтвердження конкретними соціологічними даними, аналізом практики діяльності представницьких органів кримськотатарського народу, громадських ініціатив, правозахисних організацій або прикладами участі у підготовці нормативно-правових актів.

5. Доцільним було б ширше розкрити вплив тимчасової окупації

9
Автономної Республіки Крим та повномасштабної російсько-української війни на трансформацію правосвідомості кримськотатарського народу. У висновках зазначено про сучасні виклики, однак недостатньо деталізовано, як саме окупаційна політика, порушення прав людини, переслідування активістів, вимушене переміщення та боротьба за деокупацію Криму впливають на правові уявлення, правову активність і довіру кримських татар до державних та міжнародних правозахисних механізмів.

Проте, наведені зауваження мають дискусійний характер і не впливають на загальну позитивну оцінку роботи, аналіз змісту якої свідчить про цілісність і самостійність проведеного дослідження, його актуальність.

Висновок щодо відповідності дисертації встановленим вимогам.
Аналіз тексту дисертації свідчить про дотримання автором вимог академічної доброчесності. У роботі наявні посилання на джерела інформації у разі використання ідей, розробок і тверджень інших авторів; дотримано вимоги норм законодавства; надано достовірну інформацію про результати наукової діяльності, використані методики досліджень і джерела інформації. Зокрема, у дисертаційному дослідженні не виявлено ознак академічного плагіату, самоплагіату, фабрикації, фальсифікації.

Викладені в дисертації рекомендації та конкретні пропозиції щодо вдосконалення чинного законодавства України є теоретично обґрунтованими та аргументованими. Тема дисертації є актуальною, сформульовані автором висновки та рекомендації є достатньо аргументованими, характеризуються науковою новизною та мають значення не лише для теорії права, але й для правозастосовної практики.

Таким чином, дисертація, представлена Сеїтаблаєвом Ельдаром Раїдовичем, є самостійним завершеним науковим дослідженням, у якому отримані нові науково-обґрунтовані результати, спрямовані на вирішення наукового завдання, що має істотне значення для розвитку української науки теорії права та правозастосування.

Зважаючи на викладене, можна дійти загального висновку, що дисертація на тему «Правосвідомість кримськотатарського народу:

особливості формування та розвитку», яка підготовлена за спеціальністю 081 «Право», відповідає вимогам Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 р. № 44, і автор дисертації – Сеїтаблаєв Ельдар Раїдович, заслуговує присудження наукового ступеня доктора філософії в галузі знань 08 «Право» за спеціальністю 081 «Право».

Офіційний опонент:

директор Науково-дослідного інституту

імені Академіка Івана Луцького,

Закладу вищої освіти «Університет Короля Данила»,

доктор юридичних наук, професор

Роман ЛУЦЬКИЙ

